

המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל / Mandel Institute for Jewish Studies

On the Margins of Historical Research: Forged Documents /

זיופי תעודות בשולי המחקר ההיסטורי

Author(s): שלמה צוקר and Shlomo Zucker

Source:

Tarbiz /

תרביץ

pp. 623-637 (כרך חוברת) תמוז-אלול תשע"ב.

Published by: Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23607980>

Accessed: 05-01-2017 14:11 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to

Tarbiz / תרביץ.

<http://www.jstor.org>

זיופי תעודות בשולי המחקר ההיסטורי

מאת

שלמה צוקר

כשם שפרסומי התגליות הארכאולוגיות בארץ־ישראל במאה התשע עשרה פיתו את וילהלם מוזס שפירא (1830–1884) להרפתקת זיופיו, כך ההוראה והחקר של ההיסטוריה היהודית באוניברסיטה העברית בירושלים, שהוקמה בשנת 1925, היו בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים מקור לרעיונות לזיופי תעודות היסטוריות. בעבודתי במחלקת כתבי היד בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי במשך חצי יובל שנים מצאתי מוצרים אחדים של מפעל זה, ואציג אותם בשורות הבאות.

א. ספר תורה שיוחס לרב נסים גירונדי

בשנת 1978 נמצא במחסן הספרים של הספרייה הלאומית – אז בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי – בירושלים ספר תורה ישן נושן ובלה, שנראה משחיר מיושן. הוא כתוב על 88 יריעות גוויל, ב־182 עמודות ('דפין') באורך כולל של 27.5 מ'. מצדה האחורי של היריעה הראשונה בספר זה נמצא טקסט כתוב בדיו חומה, בכתב ספרדי רהוט למחצה ('חצי קולמוס'), שתוכנו חרוזי קינה על חורבן קהילות ספרד בגזרות קנ"א (1391), ובסופו נאמר שאת 'הספר הזה', המונח לפני הקורא, כתב לעצמו ובמו ידו הרב נסים בן ראובן גירונדי ('הר"ן'), הרב המפורסם בברצלונה באמצע המאה הארבע עשרה. כותב הקינה על גב הספר, שהזדהה כראובן, בנו של הר"ן, העיד שהוא הציל ומילט ספר תורה זה מן הפרעות.

הספר לא היה מקוטלג, ושלא כרוב כתבי היד שבאוצרות בית הספרים הוא גם לא היה רשום ברשימות הרכישה ובמכתבות הרישום הארעיות, ולא נודע מידי מי ובאילו תנאים הגיע לאוספי בית הספרים. להקמת מחלקה מיוחדת לכתבי יד וארכיונים בניהולו של מרדכי נדב (1920–2011), בתחילת שנות השישים, קדמו השנים הקשות לבית הספרים, לאחר גלותו ממעונו בהר הצופים, בהיותו במשכנו הארעי בבניין טרה סנטה עד העברתו בסוף 1959 למעונו הקבוע בקריית האוניברסיטה העברית בגבעת רם. יששכר יואל (1900–1977), ראש מחלקת היהדות וסגן מנהל בית הספרים, שבמסגרת

[תרכיץ – רבעון למדעי היהדות, כרך פ, חוברת ד (תשע"ג), עמ' 623–637]

תפקידו זה היה אחראי גם לכתבי היד, כבר לא היה בחיים בעת מציאת הספר, וכאמור איש לא ידע מתי וכיצד בא הספר הזה לספרייה. יואל נהג לרשום כל כתב יד רישום מינימלי באורך שורה אחת עם רכישתו, ותמונה העובדה שלא רשם דבר על ספר התורה הזה. האם התלבט בשאלת האותנטיות של הספר? מכל מקום עם מציאתו בשנת 1978 נרשם ספר התורה בסימן Heb. 4° 5935.

בקין תשמ"ה הוצג הספר בתערוכה של כתבי יד וספרים נדירים מאוצרות בית הספרים,¹ וזמן לא רב אחרי כן הופיע מאמר על הספר מאת שלמה זלמן הבלין.² במאמרו העתיק הבלין את טקסט הקינה, העיר על מקורות רלוונטיים וניסה לתרץ פרטים מוקשים בו, בהנחה שייחוסו לראובן בן הר"ן הוא אותנטי.

לימים באו לידי מספר תעודות שייחוסן המזויף ניכר בעליל, ואלו העלו בי ספקות גם במהימנות הייחוס לר"ן. קדם לי בכך הפלאוגרף מרדכי גלצר, שפקפק אף הוא במהימנות הייחוס. לפני שנים מספר נתבקשנו להכין למען מוזאון הצלב האדום בז'נווה תצלומים של כתבי יד עבריים של טקסטים הממחישים את תרומת היהדות לערכי הצלת נפשות וכבוד האדם, ובראש הרשימה שהוגשה למחלקת כתבי היד נכלל ספר התורה 'של הר"ן'. הבעתי אז באוזני עמיתי במחלקת כתבי היד את ספקותי באותנטיות של הייחוס, ודעתי נקלטה באוזניו הכרויות של מאן דהוא, ובעקבות זאת היו פניות למחלקת כתבי היד, נשאלו שאלות בנדון, והיו פרסומים וויכוחים באתרי אינטרנט ובכתבי עת חרדיים.³

לאמתו של דבר ראשית פרסום מציאותו של ספר תורה זה וייחוסו לר"ן הייתה במאמר ארוך מאת הרב ברוך טולידאנו מטבריה שנדפס בעיתון 'הארץ' בערב פסח תרצ"ו, שהוא יום 6.4.1936, 'ספר תורה כתב יד הר"ן וכתובת היסטורית מבנו'.⁴ למאמר נלוו תצלום הטקסט שעל גב היריעה הראשונה, תצלום לוחית ('כף') הכסף שנוספה לספר (ראו להלן) ומקורות והערות מלומדות. טולידאנו ציטט מ'ספר תשב"ץ' תשובה של ר' שמעון בר' צמח דוראן, ובה עדות על קיומו של ספר תורה בכתובת ידו של הר"ן, עדות שלכאורה פוונה לספר הנדון: 'עוד שמעתי כי הרב ר' נסים גרונדי ז"ל שהי' [ה] בברצלונה והיה רבם של רבותי ז"ל שכתב ס'ת [ספר תורה] לעצמו והיו רגלי הקו"ף דבוקות לגגם ואנוידיל סופר שהי' ש"ץ [שליח ציבור] במיורקה שאל אותו על זה, כמדומה לו שהוא פסול, ושתק הרב ז"ל ולא ענהו'.⁵

1 מ' נדב ור' וייזר (עורכים), כתבי יד ודפוסים נבחרים: תערוכה מאוצרות בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי. ירושלים תשמ"ה, מוצג 29, עמ' 36–37.

2 ש"ו הבלין, 'ספר תורה שכתב לעצמו רבנו נסים גירונדי', עלי ספר, יב (תשמ"ו), עמ' 5–36.

3 מ' בלוי, 'הקולופון המזויף – הכתובת המזויפת על ספר התורה [המיוחס לר"ן]', קולמוס: המוסף התורני של עיתון משפחה, ניסן תשס"ח. לאחרונה קיבל הבלין את הדעה שהייחוס מזויף, על סמך בדיקת פחמן 14 בלבד (שעליה קיבל מידע ממני, ושלדעתי ראוייה לשמש סיוע ולא הוכחה עיקרית).

4 הסדר שסידר את עמוד 19 של העיתון טעה והתאריך שנדפס שם בטעות הוא יום כ"ו באדר תרצ"ו (20 במרס 1936). הבלין ציין במאמרו את התאריך הנכון (י"ד בניסן תרצ"ו), אולם ברשימות שלפניו היה רשום כנראה התאריך המוטעה, ומאחר שלא מצא על פיו את המאמר הניח שדף זה נתלש מן העותק של העיתון שבבית הספרים ולא צולם במיקרופילם. ראו: הבלין (לעיל הערה 2), עמ' 5, הערה 14.

5 ספר תשב"ץ, א, סי' נא.

לדברי טולידאנו ספר תורה מיוחס זה 'נתגלגל ממולדתו ספרד ליד קהילה ספרדית קטנה בברזיליה', שאת שמה העלים ולא ציין. קהילה זו 'קהילה אותו [את הספר] מיד איש זקן נכבד מספרד, שלפי דבריו היה שמור ביד משפחתו מזמן רב' – שוב, טולידאנו לא ציין את שמו של האיש, אף על פי שידע שהיה זקן נכבד, ואף מסר מפיו עדות בדבר הספר שנשתמר במשפחתו, וגם את שם המשפחה הותיר עלום. לדברי טולידאנו ידידו, החכם יחיא דהאן, 'שהיה שד"ר טבריה בברזיליה, הצליח לרכוש את הספר מהקהילה הנ"ל [עלומת השם] ולהביאו לטבריה'.

מתוך הניסיון שצברתי בשנות עיסוקי בכתבי יד עבריים מימי הביניים נראה לי בלתי אפשרי לייחס את ספר התורה למחצית השנייה של המאה הארבע עשרה. למשל לאות פ"א שבו אין הצורה האופיינית לאות זו בכתב הספרדי הקדום, שהיא רחבה בבסיסה וצורה למעלה, כעין משולש. ובאשר לקו"פין – גם הן נראות מאוחרות, והן אינן ממש דבוקות לגגן.

אף מסורת הסופרים המשוקעת בספר זה אינה תואמת את תקופת פעילותו של הר"ן, סביב אמצע המאה הארבע עשרה. אמנם שירת הים כתובה – בהתאם למנהגם של רבים מסופרי ספרד בתקופה זו – כפי שהורה לכתבה ר' מאיר ב"ר טודרוס הלוי אבולעפיה (רמ"ה, נפטר 1244), כתיקון לצורה שנשלחה אליו על פי הרמב"ם מאת ר' שמואל אבן תבון ממרשילייה (Marseille), ושרמ"ה סבר שהיא משובשת בטעות סופר.⁶ לפי הרמ"ה השורה האחרונה של השירה צריכה להיכתב באופן שבתחילתה ובסופה תיבה בודדת, 'הים':

הים ובני ישראל הלכו ביבשה בתוך הים

אך שירת האזינו כתובה בספר הנדון פה ב־70 שיטין, בסידור צלעיותיה בסטייה קלה מן המפורט במסכת סופרים יב, ח. שתי השירות בספר זה תואמות לצורות השירות במצחף תורה שכתב ר' ישראל ב"ר יצחק הסופר (טולדו 1241),⁷ כותב ספר 'תיקון ספר תורה' על פי הרמ"ה.⁸

רוב סופרי ספרד מסוף המאה השלוש עשרה (ובכללם חיים בן ישראל ב"ר יצחק הסופר, בתנ"ך שכתב בשנת 1272, כ"י פריז, הספרייה הלאומית 26 hébr.) ועד הגירוש כתבו על פי הרמ"ה את שירת הים בלבד, אך את שירת האזינו כתבו על פי נוסח הרמב"ם האותנטי, ב־67 שיטין. כך עשה למשל יוסף בר יהודה מרואס בספר שכתב בטולדו בשנת 1300 (כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 2201 [מרגליות 52]), וכך חזר ועשה בשנת 1308 (כ"י שזון 508, כעת בספרייה אוניברסיטת טורונטו, FR 5-001); כך עשה יהושע בן אברהם אבן גאון בשו"ריאה בשנת 1306 (כ"י אוקספורד, בודליאנה Kennicott 2 [נויבאואר 2323]), וכך עשה גם ר' שם טוב בן אברהם נ' גאון בשו"ריאה בשנת 1312 (כ"י שזון 82). מתכונת זו הייתה כה נפוצה עד שעם המצאת הדפוס, כשהדפיסו בספרד תורה

6 ראו: 'איגרת רמ"ה לחכמי בורגוס', מנחם ב"ר שלמה המאירי, קרית ספר, א, מהדורת מ' הרשלר, ירושלים תשט"ו, עמ' מו-מז.

7 כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים (JTS) L44, מהדורת פקסימילה: חמשה חומשי תורה, כתב יד ספרדי קדום (קודקס הללי) מאוסף הסמינר התיאולוגי בניו יורק, ירושלים תשל"ד.

8 איגרת רמ"ה (לעיל הערה 6), עמ' מז.

עם הפטרות (איִשְׁאָר [Hijar], דפוס אליעזר אלאנתאנסי, 1486–1489), סידרו את השיטין של שירת הים לפי הרמ"ה ואת שירת האזינו ב־67 שיטין.

לאחר גירוש ספרד חדלו לכתוב את שירת האזינו ב־67 שיטין וחזרו למנהג לכתבה ב־70 שיטין, כפי שהיא כתובה בספר הגדון פה. עובדה מאלפת היא שהסופר משה בן יעקב ן' זבארה, שפעל כ־15 שנה לפני גירוש ספרד, כתב במצחף תורה עם הפטרות (ללא תאריך) ובמצחף תנ"ך נהדר משנת 1476 (כ"י אוקספורד, בודליאנה Kennicott 1) את שירת הים כפי הרמ"ה ואת שירת האזינו כפי הרמב"ם. ובחמישה חומשי תורה של כתב יד תנ"ך, שהיה כנראה אחת מעבודותיו המוקדמות של ן' זבארה והוגה על ידו בשנת ה'רל"ז [1477]⁹ על־פי כתב־יד ר' ישראל ב"ר יצחק הסופר – כפי שהוא עצמו ציין בקולופון – הייתה שירת האזינו כתובה בעיקרה על־פי הרמב"ם (בסטייה קלה, שגרמה תוספת שיטה 68), אף בהגהת כתב היד שעשה לפי הודעתו בקולופון הוא לא התאים את שירת האזינו למתכונת של ר' ישראל ב"ר יצחק, סופרו של רמ"ה. אולם בספרו 'מלאכת הסופר', שכתב לאחר גירוש ספרד, במרוקן, לאחר שהביא את דברי הרמב"ם, הוא הורה לכתוב שירת האזינו ב־70 שיטין – בהתאם למסכת סופרים וספרי הרמב"ם שנעשו בדפוס לומברדיה, שבו שונו דברי הרמב"ם מן הנוסח האותנטי שלו.¹⁰

לא רק צורת הכתב של ספר התורה והמסורות המשוקעות בו שוללות את ייחוסו של הספר לר"ן. ייחוסו של ספר התורה לר"ן אינו מתקבל על הדעת גם מפני שהקינה שנכתבה על גב היריעה הראשונה שלו, ושבה מופיע ייחוס זה במפורש, ניכר בה שהיא מעשה זיוף. וזה נוסח טקסט הקינה לפי קריאתי:

ספדי תורה קדושה והדורה ולבשי כסות השחורה כי מפרשי אמריך ברורה נפלו באש המדורה
שלשה חודשים פשטה אש תבערה בק"ק בנ"י [בקהילות קודש בני ישראל] בגלות / ספרד
המרה מר"ח [מראש חודש] תמוז אלף שלש מאות וכ"ג לחרבן צרה ותוכחה חמת ה' נתכה
כמהפכת סדו"ע [סדום ועמורה] נהפכה אי לנו על קהלות הקדוש [ות] בערי ממלכת /
קאשטיליא טוליטולא שביליא מיורקא קורדובא ואלנסיא ברצלונא ארגוואן גרנאדה [כך!]
וכששים ערים סמוכים להם וכפרים בע"ל [באה עליהן] מכת חרב הרג ואבדן שמד שבי בזה /
ונמכרו לעבדים ושפחות לישמעאלים וכמאה וארבעים אלף נפשות שלא יכלו עמוד ענ"פ [על
נפשם] מידי מעניהם האכזרים באו לידי במרה [כך!] מדתם הטהורה מזמן / מלחמת האחים
הדו"ה והדו"פ [הדון אנדריק והדון פידרו]¹¹ באנו למרה ופשטה הרעה ומארה אשר לא כתוב

9 תורה ונביאים ראשונים: כ"י באוסף יסלון, מס' 5 (מכון לתצלומי כתב־יד, MSS-D 678, f 75071; כה"י נרכש בשנים האחרונות מאוסף בניהו); נביאים אחרונים וכתובים: כ"י שזון מס' 1209 (מכון לתצלומי כתב־יד, f 9721), ראו: Ohel David: Descriptive Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the Sassoon Library. London 5692/1932, vol. I, Addenda and Corrigenda to the Catalogue, p. li

10 משה ן' זבארה, מלאכת הסופר: על הלכות ספר תורה, תו"מ, מהדורת ד' עובדיה, ירושלים תשס"א, עמ' פח–צב.
11 חומר על מלחמת האחים החורגים Don Pedro ו־Don Enrique שהתחילה בשנת 1366, כתחילת אסונם של יהודי קסטיליה, שהגיע לשיאו במאורעות 1391, יכול מחבר טקסט זה למצוא בתוך: צבי גראטץ [=גֶרְטֶץ], ספר דברי ימי ישראל... מתורגם בתוספות הערות והארות מאת שאול פינחס ראבינאוויטץ עם הערות ומלואים מאת הד"ר א. א. הרכבי, ו, ורשה תרנ"ח, עמ' 57–58. מקור נוסף נמצא לו ברשימה של שמואל צרצה על סבלות היהודים בימי מלחמת

בספר התורה ומדרשות הכו' האכ"זוק' בבי"ת¹² וההמון הפראי¹³ והידיים ידי עשו / שואפי דמים
 בצעו זממם ולולי ה' שהיה לנו בעזרנו שכמה מנהיגי מדינות ושרים וסגנים שעמדו לנו ולכמה
 מאחינו להמלט במגדלים ובם / קדמונו בלחם ומים ואחי החכם דון חסדאי יש"א [ישמרהו
 אלהים] בעזר השר אהובנו הצילו את משפחותנו [כך!] והצלתי את כל ספ"ת [ספרי תורה]
 הק' [דושים] ובתוכם ספ"ז [ספר זה] של אבא מארי / נ"ר ישראל וצוק"ל [זכר צדיק וקדוש
 לברכה] זכרה להם לטובה ועד היום לבנו מלא אימה ופחד וחינו תלואים כי אין אמונה מה יהי
 באחריתנו ומכל הרכוש לא נשאר / בלתי גויתנו יה"ר [יהי רצון] יהמו רחמי אב"ש [אבינו
 שבשמים] עלינו וירחם אנוסנו [!] וישיב את שביתנו ובמעגלי צדק ינחנו ולשנה חדשה שנת
 ריוח והצלה והיה מחנה בית ישראל [ישראל הקדושים?] / לפלטה אני המקונן על שבר בת עמי
 כ"ח אלול ה'קנ"א' לב"ע [לבריאת עולם] ראובן בן רבנו נסים בן רבנו ראובן גרונדי וצוק"ל
 אלה אזכרה באר"ש גזרה בשנת צרה בגרנאדה [כך!] ותהי / התורה הזאת לעדה אמן.

נוסח שורת הפתיחה של קינה זו דומה לפתיחות קינות לתעניות שיש בהן פנייה לתורה, ושהפייטן
 קורא לה בהן להתאבל על ההרג והחורבן של לומדיה ושומריה, כגון 'ספדי והילילי תורת יקוטיאל
 וחגרי שק וחבל', 'קומי וספדי תורה ועשי קינות זכירה'.¹⁴ מצד תוכנה קינה זו שייכת לכאורה לקינות
 על גזרות קנ"א, ששרדו מפני שנכנסו במקומות ובזמנים מסוימים לספרי תפילות התעניות, כגון
 הקינה שכותרתה 'מרתיה עלי קשטיליא וארגון': 'עדת ישורון כלכם / ראשיכם שבטיכם / זקניכם
 ושטריכם / כל איש ישראל',¹⁵ 'יה לזאת יקרו עינים / וגם תצלנה אָזְנִים'¹⁶ ו'אקונן במר ואהימה /

האחים, בשנים 1366–1368, מכתב-יד ספר 'מקור חיים', המובא אצל יצחק בער, בספר התעודות לתולדות היהודים
 בספרד (שלוהפעו ולוהוראת מחברו בעת ההיא באוניברסיטה העברית בירושלים הייתה לפי השערתי השפעה על
 רעיון הוויזן), ראו: F. Baer, *Die Juden im christlichen Spanien*, erster Teil: *Urkunden und Regesten*, Band 2: *Kastilien / Inquisitionsakten*, Berlin 1936, p. 200, no. 209

12 כך פתר מוליידאנו את ראשי התיבות. מידע על סיבת הפראות בדרשות ההסתה של פראנד מרטינס (Ferrand
 Martinez), הארכידיאקון של Eciija, 1 היה בהישג יד הוויזן בתוך: צבי גראטק (לעיל הערה 11), ו, עמ' 58. צו
 מלכותי משנת 1390, משמו של Enrique III, על עצירת פעילותו של מרטינס נגד היהודים ושיקום בתי הכנסת
 שנהרסו בפקודתו, פורסם בספר התעודות של בער (שם), מס' 247, עמ' 231–232.

13 הבלין קרא: 'ההמון הפרא' (הבלין [לעיל הערה 2], עמ' 8). אך המילה אינה מסתיימת באות אל"ף; האות יו"ד
 שאחריה ניכרת באופן ברור.

14 דוידון, אוצר השירה והפיוט, ס 200; ק 213.

15 דוידון, אוצר השירה והפיוט, ע 127. הקינה הועתקה בסידור כמנהג ספרד לכל השנה, כ"י פרמה, פלטינה 1917
 (דה רוסי 995; ריצ'לר 1083), הקינה על חורבן בתי הכנסת פורסמה לראשונה בידי א' גויבאואר: A Neubauer,
 'Zwei Klagelieder', *Israelitische Letterbode*, 6 (1880–1881), pp. 33–37, ולפי פרסום זה פורסמה שוב על
 ידי דוד קאופמן: D. Kaufmann, 'Les synagogues de Tolède', *Revue des Études Juives*, 38 (1899), pp. 251–256.
 הקינה בשלמותה פורסמה (בעקבות הפרסומים הקודמים של א' גויבאואר וד' קאופמן), בתוך: ישראל בן
 יוסף אלנקאווה, ספר מגורת המאור, ב, מהדורת ה"ג ענעלאו, ניו יורק תר"ץ, 'הוספות', עמ' 444–453, ופורסמה שוב
 בקריאה מתוקנת במאמר מחקר מקיף בידי ססיל רות, C. Roth, 'A Hebrew Elegy on the Martyrs of Toledo',
Jewish Quarterly Review (n.s.), 39 (1948–1949), pp. 123–150 1391.

16 תיקון תעניות, כ"י ששון 931, עמ' 68–70. הקינה תוארה במאמר ביקורת על 'אוצר השירה והפיוט'. ראו:
 D. S. Sasson, *Jewish Quarterly Review*, n.s. 21 (1930), p. 105

במותני שק אשימה / ודמעתי אזרימה / על עמי ישראל'.¹⁷ טולידאנו ציין את 'מרתיה עלי קשטיליא וארגון' כתואמת לכתובת הנדונה במאמרו.

דומה בתוכנה לקינות האותנטיות הנזכרות היא האיגרת על גזרות קנ"א ששלח ר' חסדאי קרשקש אל קהל אויניון,¹⁸ ושאלה היא כמין קינה בלשונה ובתוכנה, אם כי אינה כתובה בבתי שיר ובחרוזים, וגם אותה הזכיר טולידאנו. אולם השוואה זהירה בין הקינות האותנטיות ואיגרת ר' חסדאי קרשקש ובין הטקסט שמחברו הציג את עצמו כראובן בן הר"ן מגלה שהטקסט מזויף.

מחבר הקינה כאן אמנם נקב בתאריך של תחילת הגזרות, 'מר"ח תמוז אלף שלש מאות וכ"ג לחרבן', דהיינו 4 ביוני 1391 (לפי המניין לחורבן בית שני בהתאם למסורת היהודית), שהוא התאריך שנקבה איגרת קרשקש, אך סדר השתלשלות המאורעות לא היה נהיר לו. סויליה, שההתנפלות על הקהל היהודי אשר בה קדמה לכל שאר הקהילות ושימשה אות לשאר ערי קסטיליה ואראגון, נזכרה פה אחרי טולדו!

אין בטקסט זה שום פרטים קונקרטיים על אותה קהילה מסוימת שהדובר בו מציג עצמו כמי שנכח בה בעת מאורעות והיה עד ראייה להם – תהא זו ברצלונה, עירו של רב נסים גירונדי, או גירונה/ גירונדה (Gerunda) שבקטלוניה, ששמה הוא שהשתבש כנראה בידי שותף למעשה הזיוף ל'גרנאדה'. אני משער שמחבר הטקסט אכן כתב 'גרונדה', אך מעתיק הקינה המזויפת על גבי הגיוול – שהיה שותף למעשה הזיוף בזכות כתיבת ידו הנאה בכתב הספרדי המכונה 'חצי קולמוס' אך לא היה בעל ידיעות היסטוריות – כתב 'גרנאדה' במקום 'גירונדה'. הכללת גרנדה ברשימת הקהילות שפקדה השואה מסגירה את מעשה הזיוף, שהרי בשנת 1391 עדיין שרד בגרנדה שלטון מוסלמי, ועל כן לא הגיעה אליה הגזרה.

שם העיר גרנדה חוזר בחתימת הקינה: 'בשנת צרה בגרנאדה ותהי התורה הזאת לעדה'. בכך כסף, מזויפת אף היא, שנלוותה לספר (ובה ידובר פה בהמשך) ניתוסף עוד שיבוש: 'גרניודה' טולידאנו, שהיה מודע לשיבוש בדיעבד, הציג תירוץ – מוצאו של הר"ן היה מגרנאדה, והוא שב אליה ושם כתב את הקינה:

'גרניודי', בכל הספרים נזכר בשם גירונדי, וכן נזכרים גם הרז"ה [הרב זרחיה הלוי] בעל המאור ורבנו יונה והרמב"ן. ומן השינוי הזה כאן אני משער שהר"ן לא היה מוצאו מגירונא או גירונדי... אלא מגרנאדה, ולכן כתב 'גרניודי', כמו ירושלמי... גם מן הכתובת של בנו יש להוכיח את אמיתת השערה זו, כי כתב אותה בגרנאדה, עיר מולדת אביו, שחזר אליה אחרי גלותו מברצלונה.

17 דוידזון, אוצר השירה והפיוט, א 7355; כ"י ששון 931, עמ' 71–72. לפרסום קינה זו מתוך כ"י פירקוביץ ראו: י"י קאבאק, ספר גנוי נסתרות, בו נאספו העתקות מתוך כתבי יד עם הערות מאת חכמי זמננו, ב, במברג תרכ"ח, עמ' 56–57.

18 נדפסה על פי העתקה מכ"י פרמה, פלטינה 2420 (דה רוסה 1409; ריצ'לר 1569). ראו: שלמה בן יהודה ו' וירגא, שבט יהודה, הנובר תרס"ו, עמ' 128–130.

גם הבלין אימץ תירוץ זה: 'האם נמלט ר' ראובן לגרנאדה?'.¹⁹ אולם התירוץ שבשעת הכתיבה שרוי היה רב נסים במקום מבטחים, אינו מתיישב עם תיאור מצבו ומצב משפחתו של 'ראובן בן הר"ן' בעת הכתיבה: 'ועד היום לבנו מלא אימה ופחד וחיינו תלואים כי אין אמונה מה יהי באחריתנו'. סביר יותר שגם פה כתב מחבר הקינה המזויפת 'בגירונדה', והשותף למעשה העתיק בטעות 'בגרנאדה'.

שם הממלכה אראגון נכתב פה 'ארגון', כצורת המילה הארמית של צבע הצמר הצבוע ארגמן! גם בזה ההסבר המתקבל ביותר על הדעת הוא בשיתוף הפעולה בין מחבר הזיוף למעתיק. למחבר הקינה המזויפת הייתה ידיעה מסוימת בהיסטוריה, והוא כתב כנראה 'ארגון', קרי Aragon. אולם המעתיק, שהיה חסר השכלה כללית, הכיר רק את המילה הארמית לצמר הצבוע ארגמן מלימודיו התורניים, והיה סבור שלפניו כתיב חסר של 'ארגון', והוא המירו בכתיב מלא.

אף על פי שמחבר הקינה המזויפת נזהר בבחירת המילים, הוא בכל זאת נכשל בשימוש לשון של עברית חדשה: שם התואר 'פראי' אינו מצוי בעברית שלפני המאה התשע עשרה.

הזיוף שבטקסט שלפנינו, שמחברו לבש דמות בדויה של עד ראייה למאורעות בברצלונה, בולט בהשוואתו לקינה אותנטית שכתב עד ראייה אמתי למאורעות קנ"א בקהילה. מחברה של הקינה 'עדת ישורון כלכם', שנזכרה לעיל, היה בן העיר טולדו. בקינתו הוא נקב בתאריכי המאורעות וקונן בקצרה על קהילות שמחוץ לעירו, אך פירט את מעשי ההרג, חילול בתי הכנסת ומעשי קידוש השם בקהל, שהיה עד להם: 'בשנת מות מלכנו דון ג'ואן נסיכנו [...] שנת אין מלך' – היא 1391, שאחר מות מלך קסטיליה חואן הראשון²⁰ – 'ובראש חודש תמוז נגזרתי בחפזי'. מחבר הקינה תיאר את השתלשלות המאורעות בקהילות כסדר התרחשותם: 'קהל אישביליא [...] קהל קורטובה [...] קהל טליטלה [...] ברצלונה [...] מיורקא'.

מחברה של קינה זו, שכאמור היה כנראה מטולדו ועד ראייה ל'שואת קהל טליטלה', לא הסתפק באזכור קהילתו, אלא פירט את שמות חלליה:

'הרב ר' יצחק'²¹ [...] ורב יהודה²² [...] ורב ישראל המשורר²³ [...] וציר נאמן²⁴ של קהלה שחט עצמו תחלה לזאת אועק ביללה אל שאול ואל בית ישראל / במותו כלו תפלות ונסעו ממקהלות זמירות ישראל / לעולה תמימה הקריב נפשו תחלה וקדש את ראשו קדוש ישראל. ושלמה אחיהו [...] ויעש גם הוא כאשר עשה ישראל / והאיש אֶשֶׁר²⁵ הקדיש עצמו קָשֶׁר'.

המחבר פירט גם את שמות בתי הכנסיות ובתי המדרשות שחיללו הפורעים בעירו:

19 הבלין (לעיל הערה 2), עמ' 8, הערה 22.

20 הוא מת באוקטובר 1390, ועל כס המלוכה עלה בנו אנריקה השלישי והוא ילד בן 11.

21 בן שושן.

22 בן אשר (הרא"ש) בן יחיאל.

23 אלנקהא.

24 שליח ציבור, ושמו כנראה שאול (רות [לעיל הערה 15], עמ' 139).

25 נכד הרא"ש.

'בית הכנסת הגדולה וההיכל הקדמון [...] בית הכנסת החדשה'²⁶ [...] בית הכנסת שר שמואל הלוי²⁷ נשיא ישראל [...] ומדרש רב יעקב²⁸ [...] ובית הכנסת אלקורטובי [...] ובית הכנסת 'ן זיזא [...] אהה אל מדרש אלנקאזה²⁹ [...] אוי על בית כנסת אבידרהם³⁰ [...] אהה על מדרש 'ן יקר [...] ומדרש רב ישראל [...] ומדרש רב מנחם.

וכשם שציין את תאריך תחילת הפורענות הכללית בשואת סווייליה, בראש חודש תמוז קנ"א, הוא ציין כמובן את יום בואה על קהל טוליטולה עירו, 'ב'ששה עשר לחדש' תמוז, 16 ביוני 1391. גם בקינה 'אקונן במר ואהימה', שנזכרה לעיל, נמנו הקהילות בסדר המאורעות האמתי: 'קהל אשביליא [...] קהל קדש קורטובא [...] טלטל צר טלטלה לקהלת טוליטולה [...] עדת קואינקא'. וכך גם סדר סיפור המאורעות בקינה שהזכרתי 'יה לזאת יקחו עינים / וגם תצלנה אזנים': 'לך צעקו קהל אשביליא [...] וקהל הנחמד של קורטובה / גדולים וקטנים לא נשארו בה / שלא המירו דת כתובה' וכו'.

בקינה המזויפת ניכרת בלי ספק השפעת התוכן והסגנון של איגרת ר' חסדאי קרשקש. מחבר הקינה נקב במספרים: 'כששים ערים סמוכים להם וכפרים בע'ל מכת חרב הרג ואבדן שמד שבי בזה'. מסתבר שזו תבנית השאולה מאיגרת ר' חסדאי קרשקש, אשר כתב: 'על שלוש אלה [דהיינו על 'סביליאה, קורטובה וטוליטולה', שקרשקש הזכירן קודם] רגזה הארץ, מלבד קהילות אחרות אשר סביבותיהן, בא מספרם כמו שבעים עיר'. כשם שקרשקש נקב במספר מהוסס 'כמו שבעים', כך מחבר הטקסט שלפנינו נקב במספר מהוסס 'כששים' – אך בתוספת 'כפרים', מה שמעלה על הדעת כמגיע ל'כמו שבעים'. אך בעוד שבאיגרת ר' חסדאי קרשקש מדובר על ערים אשר סביבות סווייליה, קורטובה וטולדו, בטקסט הנדון לא ברור כלל אם מדובר בשישים ערים וכפרים הסמוכים לערי קסטיליה שמנה המחבר או לערי שתי המדינות.

השפעת איגרת ר' חסדאי קרשקש על מחבר הטקסט ניכרת באופן ברור בשורה של ביטויים. קרשקש כתב: 'שפך ה' כאש חמתו [...] [על] קהלת ברצלונה, וכאן כתוב: 'פשטה אש תבערה [...] חמת ה' נתכה'; קרשקש כתב: 'בעיר גירונדה [...] ורוב הקהל נמלטו בבתי העירונים והם היום במגדל', וכאן כתוב: 'מנהיגי מדינות ושרים וסגנים שעמדו לנו ולכמה מאחינו להמלט במגדלים'; קרשקש כתב: 'מכל רכושנו לא נשאר לנו בלתי אם גִּוִּיּוֹתֵינוּ [...] ובכל זאת לבנו יהגה אימה', וכאן כתוב: 'ועד היום לבנו מלא אימה ופחד [...] ומכל הרכוש לא נשאר בלתי גויתנו'.

בטקסט הקינה ראובן בן הר"ן מייחס את הצלת משפחתו, עם שאר הניצולים, לפעילות אחיו חסדאי ולשתדלנותו של חסדאי קרשקש, הנזכר בקינה זו ברמז: 'לולי ה' שהיה לנו בעזרנו, שכמה מנהיגי מדינות ושרים וסגנים שעמדו לנו ולכמה מאחינו להמלט במגדלים, ובם קדמונו בלחם ובמים, ואחי

26	רות (לעיל הערה 15, עמ' 131) משער שהוא בית הכנסת שהפכוהו לכנסייה הנקראת Santa Maria la Blanca.
27	אבולעפיה.
28	כנראה ר' יעקב ב"ר אשר, בעל הטורים (קאופמן).
29	אברהם אלנקאזה.
30	ר' דוד ב"ר שלמה אבדרהם.

החכם דון חסדאי י"א [ישמרהו אלוהים] בעזר השר אהובנו'. טולידאנו מזהה את שני האישים הנזכרים: על 'השר אהובנו' הוא מעיר: 'נראה ברור שהכונה היא על השר רב חסדאי קרשקש', ולכתוב 'אחי, החכם דון חסדאי' טולידאנו מביא תשובה משאלות ותשובות ר' יצחק בר ששת, שאותה שלח ריב"ש מסרגוסה לר"ן, ובסופה הוא 'פורש סוכת שלומים' אל בניו, 'הנשאים האצילים ... דון חסדאי נר"ו ודון ראובן נר"ו'.³¹ על קרשקש, 'שבנו יחידו חתן בן כ' שנה היה בין המומתים על קידוש השם' כתב טולידאנו שהוא 'ראה במו עיניו את התלאות', ובכך טעה, כי בעת ההיא היה קרשקש בעיר המלוכה סרגוסה.

בדבר אחד היה מחבר טקסט הקינה על שם ראובן בן הר"ן עצמאי לגמרי – בנקבו במספר היהודים שהמירו את דתם מאונס בגזרות קנ"א: 'וכמאה וארבעים אלף נפשות שלא יכלו עמוד ענ"פ [על נפשם] מידי מעניהם האכזרים באו לידי במרה [!] מדתם הטהורה'. הביטוי 'באו לידי במרה', במקום 'באו לידי המרה', הוא כנראה טעות המעתיק השותף למעשה הזיוף, שהיה בעל כתב 'חצי קולמוס' הנאה אך חסר ידיעות היסטוריות, ואפשר שבניסוח 'באו לידי המרה' הוא שמע לשון מרירות, והוא נקשר בדעתו בניסוח 'ספרד המרה' שבחרווי הפתיחה או בלשון הכתוב 'יבואו מרתה' (שמות טו: כג). אולי ידע המחבר שאין מספרים מוסמכים. למשל לדברי קרשקש היו בסויליה לפני גזרות קנ"א 'ששה או שבעה אלפים בעלי בתים', אולם יצחק (פריץ) בער שיער שהמספר הזה מוגזם, ושלקרשקש, שישב בסרגוסה בירת אראגון, לא היו ידיעות מוסמכות על קסטיליה.³² לפי מקור ספרדי נוצרי שהיה לנגד עיניו של בער, מספר החללים בסויליה היה 4,000 נפש, ובספרו 'תעודות לתולדות היהודים בספרד' הוא אינו נותן בו אמון,³³ ולפי השערתו היה זה לאמתו של דבר מספר הנפשות שהמירו את דתן.³⁴ בער ציטט מספר כרוניקות מימי הביניים שנקבו במספר נוסחאי: 'יותר ממאתיים אלף יהודים', ובאותו מספר נקבו גם בקשר למאורעות 1412.³⁵ עולה מכך שממצב הידיעות ההיסטוריות יכול היה מחבר הקינה המזויפת להבין שאין אומדן מוסמך של מספר המומרים בכלל הקהילות בקסטיליה ואראגון. אם נניח שלמחבר הקינה על שם ראובן בן הר"ן הגיע מידע בדבר הכתוב בספרו של בער, הוא יכול היה להרשות לעצמו לנקוב במספר נוסחאי עגול ומרשים של 'מאה וארבעים אלף' מאומד דעתו. אפשר לשער שמחבר הטקסט הכיר במידה זו או אחרת מקורות ומחקרים בהיסטוריה של יהודי ספרד, ושהגיעו אליו קטעי דברים מכתביו של בער ומשיעוריו באוניברסיטה העברית בירושלים בשנים 1932–1936.

פרסום הממצא בתערוכה מאוצרות בית הספרים ובמאמרו של הבלין נתן מכשול לפני החוקרים. זאב הרוי בספרו על ר' חסדאי קרשקש הזכיר את הקינה המיוחסת לראובן בן הר"ן, בגלל הלשונות והפרטים שניכר הקשר ביניהם ובין איגרת ר' חסדאי קרשקש לקהל אוניון, והוא אף הרגיש

31 תשובה שפח, ריווא דסרינטו, שי"ט, דף רצו ע"ג – רצח ע"ג.

32 בער (לעיל הערה 11), עמ' 233.

33 בער, שם.

34 F. Baer, *Untersuchungen über Quellen und Komposition des Schebet Jehuda*, Berlin 1923, p. 29

35 שם, עמ' 28.

ב'שיבושים הגסים' שבה, אך טעה בחשבו שהקינה רשומה 'על מעטפת הספר', ולפיכך הגיע למסקנה המוטעית 'שאינ כל סיבה להטיל ספק באותנטיות של הקינה ובייחוסה לר' ראובן'.³⁶

גם הרגלי הכתיבה של מעתיק טקסט הקינה מסגירים את עובדת הזיוף: כל תיבה העשויה ראשי תיבות סימן הכותב בגרשיים מעל לתיבה כולה, בין שיש בה ראשי שתי מילים בלבד (למשל סדו"ע, לב"ע) ובין שיש בה ראשי מילים אחדות (למשל זצוק"ל). מנהג זה מקורו בדפוסים, ומהם עבר לכתבי יד מאוחרים; בכתבי היד הקדומים נהגו לסמן ראשי תיבות בנקודה אחת מעל לכל אות שהיא ראש תיבה, ואילו בטקסט שלפנינו רק פרט השנה ה'ק'נ'א' 'לבריאת עולם' נמצא נקוד בנקודות מעובות מעל כל אחת מן האותיות, שכולן עולות פה למניין, כיון שכך נהוג בשערי הדפוסים.

בדומה לזה, כשביקש הכותב להבליט מילה הטעונה במשמעות מיוחדת או משחק מילים, סימן גרשיים מעל לתיבה, כאילו מדובר בראשי תיבות: כך בכינוי 'נ"ר ישראל' ובמליצה 'אלה אזכרה באר"ש גזרה', שהגרשיים בהם רומזים לכלל משמעות. אולם בכתבי היד הקדומים השתמשו בעיטור מעל לאות הטעונה במשמעות מיוחדת או בסימון קו מעל למילה, ולא בגרשיים, ואילו הגרשיים הונהגו לצורך זה רק בדפוסים, בגלל מגבלות טכניות הקשורות במלאכת הדפוס. לסיכום, רק בעקבות כניסת הדפוס נעשה השימוש הזה בגרשיים למנהג רווח. צורת הכתיבה כאן בתיבה 'אר"ש' רומזת לדו־משמעות: 'ארשת', כלומר דיבור המקונן על הגזרה ו'ארץ גזרה'.³⁷

*

בנפרד מספר התורה נמצאה בבית הספרים לוחית כסף שנוספה לספר, ושנוכרה כאמור במאמרו של טולידאנו. וזו לשון כתובת ההקדשה שנחרטה על הלוחית:

ספר תוה"ק [תורה הקדושה] זה כתבתי לעצמי ולזכותי נסים בן א'א מו"ר [אדוני אבי מורי ורבי] ראובן גרינודי [כך!] יצ"ו [ישמרהו צורו ויחיהו] נתתי ע"ת [על תנאי] בבה"כ [בבית הכנסת] קהלת יעקב בקה"ק [בקהל קדוש] ברצלונה הע"י [ה' עמהם יחיו] יום ה' בחו' [דש] סיון המעולה שנת ה' אלפים צ"ו ליצירה נ"ר ג'ד ב"ר י'ר מארם [נסים ראובן גרינודי כך!] בר ראובן יצא ראשונה מארץ ספרד³⁸ אל הארץ אל"א [אם לא אעלה] את ירושלם ער"ש [על ראש שמחתי] אמן נ"י ל"י [נצח ישראל לא ישקר].³⁹

36 זאב הרוי, ר' חסדאי קרשקש, ירושלים 2010, עמ' 28.

37 טולידאנו העיר על לשון זו: 'באר"ש גזרה מלשון ארשת שפתינו'. 'אר"ש' בצורת כתיבה זו ובמשמעות כפולה של 'דיבור' ו'ארץ' רווחת בכתבי רבנים מאז היות הדפוס, ראו למשל: ספר נודע ביהודה לר' יחזקאל בן יהודה סג"ל לנדא (נפטר בש' 1793), פראג תקל"ו / 1776, חלק יורה דעה תשובה פת, דף פב ע"ג: 'אלקים ראיתי עולים מן האר"ש' [מליצה ע"פ לשון הכתוב שמואל"א כח: יג, ובמשמעות '...עולים מדברך']. או ר' דוד פארו (נפטר בש' 1792), ספר מכתם לדוד, שאלות ותשובות על סדר ארבעה טורים, שאלוניקי תקל"ב, יורה דעה סימן מז, דף קא ע"א: 'זהו מה שנראה להשיב על דבריכם ואתם ורבו שרש'ו באר"ש אר"ש החיים אכ"ר [אמן כן יהי רצון] (פה הסתפק הסדר בגרש יחיד במקום שניים).

38 כך פתר ברוך טולידאנו.

39 כך פתר ברוך טולידאנו. וביאר: 'נראה כמו בקשה שיוכה לעלות אל הארץ הקדושה, ולכן גומר בכתוב אל"א (אם לא

הקדשה זו כתובה בכתב מרובע, באותיות כצורת אותיות הדפוסים החדשים, וכל הרגיל בכתבים ספרדיים קדומים יבחין על נקלה שהלוחית מאוחרת ואינה אותנטית. לוחית ההקדשה הגיעה למחלקת כתבי היד לפני גילוי ספר התורה במחסן הספרים. יואל מסר אותה למחלקה עם פרישתו מניהול בית הספרים, באוקטובר 1969, והיא נרשמה ב'קובץ דברים שונים' (varia), בסימן v. 1477, בתוספת ההערה: 'כנראה מעשה זיוף'. בעת מציאת ספר התורה, לאחר כתשע שנים, לא זכר איש את לוחית ההקדשה, ובתערוכה מאוצרות בית הספרים הוצג ספר התורה ללא לוחית הכסף. בעת כתיבת שורות אלה (יולי 2011) זוכרת עמיתתי הגב' רבקה פלסר שיזאל נהג להחזיק את הלוחית בתוך מבחר פריטים ששמר בארון ברזל ליד חדר הנהלת בית הספרים, ושנהג להראות לאורחי ההנהלה.

טולידאנו כתב במאמרו כי 'על הכתובת עצמה נוכל להחליט בוודאי שהיא סודרה [כלומר נוסחה] על ידי הר"ן ונחרטה אחר כך ע"י הצורף בכף, אבל על הכף אי אפשר לדעת ברור אם זה הוא הכף עצמו שנחרט בחי הר"ן, או שווהי כף אחרת שנעתקה מכף קודמת'. והקורא יכול רק לתמוה, למה העתיקו כף מכף קודמת? הלא אם הגויל נשתמר, קל וחומר לכף של כסף!

כפי הנראה החורט לא היה בקיא יותר ממעתיק הקינה – הוא שיבש את כינויו של הר"ן וכתב 'גרינודי' תחת 'גירונדי'. אך הרב טולידאנו מצא תירוץ נאה לצורה זו: הוא פירש אותה כמו 'גרנאדי', וקבע גם לפי זה שמוצא הר"ן היה מגרנדה, שהייתה לדבריו עיר מולדת אביו. אך הדבר כבר הופרך מחתימת איגרות הר"ן שפרסם אסף: 'נסים בר' ראובן הקורטובי אלגירונדי הישיש אנבוניאק'⁴⁰ – משמע מולדתו של הר"ן או מוצא אביו בעיר קורדובה.

אמנם ספר התורה הנדון הוא בלי ספק ישן נושן. בדיקת מעבדה לתיארוך פחמן 14 שערכה ד"ר אליזבטה בוארטו מאוניברסיטת בר-אילן ומכון ויצמן למדע, הוציאה מכלל אפשרות שהספר הוא מן המאה הארבע עשרה, אך קבעה בסבירות של 86.2 אחוז שהגויל הוא מן השנים 1470–1680. מסתבר שהספר נמצא פסול לקריאה ונגנז, והוא הועלה מגניזתו כדי לזייף לו ייחוס.

אסף העיד על הניסיון למכרו סמוך לפרסום מאמרו של טולידאנו, ניסיון שכפי הנראה לא צלח. לאחר שהביא את עדותו של ר' שמעון ב"ר צמח דוראן על ספר תורה שכתב הר"ן, ושרגלי הקו"פין שבו היו דבוקות בו לגנן, הוסיף אסף: 'וספר [תורה] מיוחס לו הובא למכירה בירושלים לפני שנים אחדות'.⁴¹

ב. ספר תורה שיוחס לענן בן דוד

בתחילת שנת 1981 מצאנו במחסן בית הספרים ספר תורה נוסף שלא היה רשום. והוא נרשם אז בסימן Heb. 4° 6100. גם זה ספר תורה בכתב ספרדי, שנכתב כנראה בפזורה הספרדית, אולי בארץ ישראל,

אעלה) א"י (את ירושלים) ער"ש (על ראש שמחתי).

40 ש' אסף, 'ארבעה מכתבים מאת רבנו נסים גירונדי ז"ל', חורב, ג (תרצ"ז), עמ' 93–100 (נדפס שוב: הג"ל, מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תש"ז, עמ' 173–181).

41 ש' אסף, 'על ספרי התורה העתיקים בברצלונה', סיני, יב (תש"ג), עמ' שלד–שלו (נדפס שוב: שם, עמ' 182–185).

במאה השש עשרה או השבע עשרה. הוא כתוב על גוויל פריך בגוון חום שהשחיר, ונראה ישן נושן. בגונו הוא מזכיר מאוד את ספר התורה המזויף על שמו של הר"ן, ועולה על הדעת ששניהם טופלו בחומר כימי כל שהוא, שגרם להם להשחיר כל כך ושיווה להם הוד קדומים. התיארוך על פי ערך ממוצע בבדיקת פחמן 14 קובע את זמנו בתחום השנים 1520–1630.⁴²

אורכו של הספר יותר מ'30 מ', וגובהו 49 ס"מ. בספר היו 61 יריעות, אולם יריעה 14, שהועתק בה הטקסט שמסוף בר' מח 15 עד ראש שמ' ג 18, חסרה. היריעות 13 ו-15 נתפרו וחוברו זו לזו, כדי שהספר ייראה שלם ולא יעורר חשד שהוא הועלה מגניזה כלשהי.

לאורך פאתה השמאלית של היריעה האחרונה נכתב בדיו שחורה, דומה בגוונה לזה של כתב הספר, קולופון מזויף על שם ענן בן דוד, שנחשב מייסד הפלג הקראי:

אנא ענן בן דוד סיימנא בישראל ספר אורייתא קדישתא דא דכתב ספרא עובדיה בן חייא בשכלולא רבה לאחי אבא ריש גלותא שלמה בן סבי חסדאי ריש גלותא ו[עד דלא]⁴³ ספיק לסיימיה מית בלא בנין ב[ת]לת יומי בירחא תניינא בשנת ארבע אלפי וחמש מא[ין] ועשרין שנין למברא עלמא ואנא דקאים באתריה. יהא רעוא מן קדם אלהנ[א] ואלאהא דאבהתנא דיהא ליה לדכרן טב ורחים ית נשמתיה בהדיה צדיקא בגנתא דעדן עלאה אמנ.

(אני ענן בן דוד, סיימנו [כלומר סיימתי] בישראל ספר תורה קדושה זה, שכתב הסופר עובדיה בן חייא בשלמות רבה לאחי אבא, ראש הגולה שלמה בן סבי חסדאי ראש הגולה, ועד שלא הספיק לסיימו מת בלא בנים, ביום השלישי בחודש השני בשנת ארבעת אלפים וחמש מאות ועשרים שנה לבריאת העולם, ואני הוא העומד במקומו. יהי רצון מלפני אלוהינו ואלוהי אבותינו שיהיה לו לזיכרון טוב וירחם את נשמתו עם הצדיקים בגן העדן העליון, אמנ.)

אם ספר התורה נכתב מתחילתו ועד סופו בידי סופר פלוני, 'ספרא עובדיה בר חייא', מאי קמשמע לן 'סיימנא'? הזיזפן כיוון למנהג שפשט בקרב יהודי מזרח אירופה בסוף המאה התשע עשרה או בתחילת המאה העשרים, שסופר המסיים כתיבת ספר תורה חדש משייר בסופו אותיות חלולות, ונכבדי הקהל מזומנים למלאן בדיו ולזכות במצווה של כתיבת ספר תורה.⁴⁴ הקולופון המזויף נכתב בכתב ספרדי מרובע; לכותב לא היה כל מושג איך נראה כתב מזרחי מן המחצית השנייה של המאה השמינית.

את העובדה שמזמין כתיבת ספר התורה, שלמה ראש הגולה, מת בלי בנים ואת התאריך הנקוב בקולופון, ג' באייר שנת ד' אלפים תק"ך (3 באפריל 760), בדה הזיזפן על פי השערה שמצא בספר 'דברי ימי ישראל' מאת צבי (היינריך) גרץ שזה לשונו: 'נשיא הגולה שלמה (בן חסדאי), כנראה מת

42 Mean value – כך במכתב מאת פרופ' ג'ון גולט (Gowlett), ארכאולוג בכיר, היחידה למאיץ פחמן, מעבדת המחקר לארכאולוגיה ולתולדות האמנות, אוניברסיטת אוקספורד, אל פרופ' מלאכי בית-אריה, מנהל בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, מיום 3 בספטמבר 1985.

43 חסרה פה האות אל"ף, ובהמשך חסרות עוד אותיות, בגלל התפוררות הגוויל.

44 לא מצאתי זכר למנהג זה לפני סוף המאה התשע עשרה. החיבור המוקדם ביותר שמצאתי בו את זכרו של המנהג הוא קובץ שו"ת: 'על דבר המנהג אצלם שהסופר עושה בסוף הספר תורה אותיות חלולות בלי דיו באמצע, ואנשי העיר ממלאים אותם בדיו' (מ' צ' טננבוים, שו"ת דברי מלכיאל, ד, פיטרקוב תרס"ד, סי' צ).

בלי בנים (ד"א תקכ"א–תקכ"ב), ולפי משפט הירושה היתה הנשיאות נכונה לפני ענן בן אחיז דוד'.⁴⁵ אולם לפי האמת שלמה, שהיה ראש הגולה בשנים 730–759, לא מת בלא בנים; בנו יצחק, המכונה איסקוי, שימש ריש גלותא אחריו, ובנו של זה, יהודה, היה ריש גלותא הבא אחריו. ב'רשימת ראשי גלותא' שפרסם בנימין מנשה לזין מתוך קטע מגניזת קהיר מופיעות בהקבלה ובסגנון הרשימות הגנאלוגיות שבספר דברי הימים המקראי רשימה של ראשי גליות (בשורה אופקית) ורשימה של כל צאצאי בוסתנאי ריש גלותא (בשורה אלכסונית). ברשימת ראשי הגליות נרשמו שם: 'הונא. ובוסתנאי. ושלמה. ואיסקוי. ויהודה. וזכאי'. ובהמשך לשם בוסתנאי נרשמו צאצאיו: 'חסדי בנו דוד ושלמה בנו הונא אב בית דין בעז בנו דוד בנו שלמה בנו חזקיה בנו'.⁴⁶ ענן בן דוד ערער בשנת 767 על סמכותו של יהודה, בן בנו של שלמה, בתפקיד ראש הגולה והתייצב נגדו, כפי שבירר אלכסנדר גוד בשחזור היסטורי מדויק על פי מקורות מן הגניזה.⁴⁷

הקולופון נכתב בגוף הספר, בסופו, ולא מצדה האחורי של יריעת הגוויל כמו הקינה המזויפת על שם ראובן בן הר"ן. אפשר לשער שהזייפן הניח כי מעשה שאינו כהלכה יסיף סבירות לייחוסו של הספר לענן בן דוד, שנחשב מייסד הקראות.

במקום הפנוי כשיעור דף שבראש ספר התורה נוסף ציון בדיו אחרת, שגונה השחור עורבב בסגול:

זה ספר התורה הקדוש שכתב לו ראש הגולה היה [— —] ביד אחד גדול פרסי [— —] ופדה אותו [...] לבית הכנסת קהל [— —] [...] תהי מנוחתם כבוד בגן עדן אמן זכות התורה וזכותם תגן בעדי ובעד משפחתי אני דוד בן יחזקאל גבאי בשושן הבירה.

הימצאותו של הספר 'בשושן הבירה' (המדאן) שבפרס נועדה לאמת את שייכותו לקראים. במהדורת התרגום העברי של ספרו של גרץ, יכול הזייפן למצוא הערה מאת א"א הרכבי, ששלל את השערת גרץ בדבר לידת ההתנגדות הקראית לתלמוד בקרב יהודי ערב, וקבע שמקורה בפרס: 'יותר מזה יש ידים להשערה, כי ההתנגדות הזאת במזרח צפוי בפרס, כי מהארץ הזאת יצאו הראשונים למתנגדי התלמוד ומיסדי הכתות בישראל והידיעות שהגיעו לנו עליהם אומרות, כי היו ילידי ארצות פרס ואסיה התיכונה: בלכי, המדאן (שושן), זפרני, האיספאהאני, נאהוונדי ותפליס'.

למעשה הזיוף נוסף פה נופך של תחכום: יחזקאל, הגבאי מ'שושן הבירה', אינו יודע על שמך פסול של מינות שיוחס לענן בן דוד, אם משום שהבדיון כוון להציגו כקראי או כזה שלא ידע דבר על ענן בן דוד ההיסטורי, ולפי הקולופון שבספר הוא חלק לו לתומו כביכול את מלוא הכבוד כראש הגולה, והתברך במצווה של פדיון הספר למען בית הכנסת.

עוד נוספה פה חתימה בכתב ערבי: *نأميلد بن يوسف فطال الله (סלימאן בן מוסי לטף אללה)*, ואפשר שהיא חלק ממעשה הבדיון של הזייפן, כחתימתו של אותו 'גדול פרסי'.

45 גרץ (לעיל הערה 11), ג, ורשה תרס"ח, עמ' 186.

46 אגרת רב שריא גאון, מהדורת ב"מ לזין, חיפה תרפ"א, עמ' 136.

47 A. D. Goode, 'The Exilarchate in the Eastern Caliphate', *Jewish Quarterly Review*, n. s. 31 (1940–1941), pp. 149–169, esp. pp. 156–157. וראו לוח גנאלוגי-כרונולוגי שם בעמ' 169.

מזייפי הייחוס של שני ספרי התורה, זה שעל שם ר' נסים גירונדי וזה שעל שם ענן בן דוד, השתמשו בשני ספרי תורה ספרדיים ישנים נושנים, מן המאות החמש עשרה – השבע עשרה, כנראה מארץ ישראל, שכבר בלו והושמו באיזו גניזה, ואני משער שהם העלו מגניזתם כדי לייחסם לאישים היסטוריים נודעים. ספר התורה שיוחס לענן בן דוד היה חסר כאמור יריעה אחת. נוהגים להוציא יריעה בלוייה כדי לכתוב במקומה יריעה חדשה ובכך להכשיר את הספר לקריאה בו, אלא שכפי הנראה מצאו שהבלאי מרובה גם בשאר הספר ונמלכו עליו לגנוז. והמזייפים תפרו את יריעות 13 ו-15 זו לזו, כדי לכסות על העובדה שהיה זה ספר סתמי, ללא שום ייחוס, המונח בגניזה, וכל סיפור ייחוסו ופדיונו בדוי הוא.

ג. נוסח גט כריתות בתשובה מזויפת של דייני נהרדעא לדרום איטליה

באוסף כתבי־היד של עורך הדין נפתלי ליפשיץ ז"ל נמצא גט כתוב על עור, כמין גוויל, שגונו מושחם בדומה לספרי התורה המיוחסים לענן בן דוד ולר"ן, והוא פריך ונשבר במקום קיפולו לרבעיו. על פי עדות בנותיו ובנו של עו"ד ליפשיץ, רכש אביהם את התעודה בחשד שהיא מזויפת ובהתאם להנחה זו שילם תמורתה.

נוסח הגט מתחיל: 'בשני בשבת תשעה ועשרים לירח כסלו שנת ארבעת אלפים חמש מאות ושישים ושלוש לבריאת עולם למנין שאנו מניין כאן בוינוסאי מתא דיתבא בימא', המגרש הוא 'אבידע בן ברכיה', והמגורשת 'לאה בת שלום'. הגט כתוב בכתב מרובע. מתחת לטקסט הגט, בקרן השמאלית התחתונה של הדף, כתובה הערה: 'גט כריתות זה נתן רבי אבידע לאשתו לאה על יד שליח הולכה לידה ממש והיה הבעל בוינוסאי והוא גט ראשון שנכתב כאן וכן סדרו ושלחו לנו דייני נהרדעא ישמרם האל באשר שלחנו שאלנו מהם גם בקהלות נאפולי וברונה [?] ובורונה⁴⁸ ועוד שאלו מהם וכתבו כפי שסדרו להם'.

הגט הוא זיוף ברור. התאריך הנקוב, כ"ט בכסלו ד'תקס"ג, אכן חל ביום שני בשבוע (28 בנובמבר 802). הגט ניתן בעיר 'וינוסאי, מתא דיתבא בימא', היינו Venosa שבדרום איטליה; שם העיר נקוב כאן כשמה של ונוסה ביוונית, Βενουσία – בימי הביניים המוקדמים הייתה תרבותה ביוניטית, ושלטה בה הלשון היוונית. בונוסה נתקיימה קהילה יהודית קדומה, שנתפרסמה במדעי היהדות עקב המחקרים על מצבות הקבורה היהודיות ששרדו בה, אך נודעה כנראה לזייפן עקב פרסום היצירה העברית הדרום איטלקית 'מגילת אחימעץ' בידי בנימין קלאר.⁴⁹

גם אם אפשר לתרץ ש'נהרדעא', ששיבתה גלתה לאחר חורבנה לפומבדיתא הסמוכה לה מאות שנים קודם לתאריך הנקוב [ראו: אגרת רב שרירא גאון, מהדורת ב"מ לוין, חיפה תרפ"א, ע' 82], היא פומבדיתא, הרי הכתב של גט זה אינו דומה כלל לכתב העברי המרובע שנמצא חרות על מצבות

48 כוונת הכותב הייתה, כנראה, לעיר Verona (בכתיב עברי בכ"ת רפה), ונכפל בטעות ובהעתקה משובשת.

49 מגילת אחימעץ: והיא מגילת יוחסין לרבי אחימעץ בירבי פלטיאל משנת ד' אלפים תתי"ד, מהדורת ב' קלאר, ירושלים תש"ד.

קבורה בוונוסה מן המאה התשיעית, מצבות שראשית פרסומן במאמרים נידחים עוד בסוף המאה התשע עשרה.⁵⁰ ברור שכותב נוסח הגט שלפנינו לא הכיר את דוגמת כתב המצבות מוונוסה, שהגיע לפרסום בספרים על כתבים קדומים רק משנות החמישים של המאה העשרים.⁵¹ גם עצם הבעיה שהוצגה בהערה שבתחתית הגט אינה סבירה. על פי הנאמר בהערה אנשי ונוסה נדרשו בפעם הראשונה לסדר גירושין ולא ידעו מהו נוסח הגט. אך גירושין היו חלק מן החיים בכל קהל ובכל הזמנים, היעלה על הדעת שבארץ שנתקיימו בה קהילות יהודיות עוד במאה הראשונה לסה"נ, לא ידעו כיצד כותבים גט? באיטליה ובאזור הביזנטי היה מצוי נוסח של כתובה ארץ ישראלית, שאף בימי הביניים המאוחרים, לאחר שכבר פשט נוסח הכתובה הבבלית, עם תפוצת ספרי ההלכה ממקור הסמכות של גאוני בבל ויורשיהם הספרדים, המשיכו להעתיקו בצד הכתובה הבבלית.⁵² לא סביר שלא שמרו והעתיקו באותו אופן גם את נוסח הגט, אלא שלא נשתמרו נוסחים נבדלים של ארץ ישראל ובבל, כי לא היו ביניהם הבדלים כשם שהיו בתנאי הכתובות, בגלל ההבדל בין ארץ ישראל לבבל במעמד האישה.

מסתבר שהזיוף נעשה בשנת 1944, לאחר שפרסם קלאר את 'מגילת אחימעץ': מחיבור זה ומליקוטיו ומהערותיו של קלאר בחלק הנספחות לפרסומו למד הזיפן על הקשר שנתקיים בתקופה קדומה זו בין דרום איטליה לבבל.⁵³ ב'מגילת אחימעץ' נזכרה העיר Venosa בצורה בינוסית, וקלאר ביאר שצורה זו קשורה לשמה היווני של העיר, וינוסיה.⁵⁴

50 ראו על כך למשל: F. Lenormant, 'La catacombe Juive de Venosa', *Revue des Études Juives*, 6 (1882), pp. 200–207

51 ראו למשל: S. A. Birnbaum, *The Hebrew Scripts*, I–II, London 1954–1957

52 עיינו: M. A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine*, Tel Aviv and New York 1980, pp. 39–44; ש' צוקר, מחזור מוסקוביץ': מעשה ידיו של יואל בן שמעון, ירושלים תשס"ה, עמ' 15 והערות 25–27 (מדובר שם בספר תפילות מאיטליה מסוף המאה החמש עשרה).

53 כגון הסיפור על 'איש חמודים'. ארץ בגדדים. ראש ואב. מבית יואב. ושמו אהרן' (מגילת אחימעץ [לעיל הערה 49], עמ' 12), הוא ר' אהרן איש בגדד. ובנספחות כתב קלאר: 'וקבלו סוד תקון התפלות ושאר סודות רב מרב עד אבן אהרן בנו של רבי שמואל הנשיא, אשר עלה מבבל משום מעשה שהיה, והורן לילך נע ונד בארץ' (שם, עמ' 46).

54 ראו: מגילת אחימעץ שם, עמ' 16, והערות קלאר, שם, בעמ' 143.